

Van angst bevrijd

Het ressentiment als oorsprong van het kwaad en de knechtschap

Alicja Gescinska

DEEL 1: DE TWEEDE WERELDOORLOG EN HET RESSENTIMENT

Inleiding

Vandaag vieren we de 67e Bevrijdingsdag. Wij zijn bevrijd. Maar van wat eigenlijk? Van het oorlogsgewoel? De verdrukking en de Duitsers? De bezetter en de xenofobe haat die als een tweede huid op die bezetter kleefde? De Tweede Wereldoorlog is immers misschien meer nog dan andere oorlogen een oorlog van de haat geweest. Niet enkel prestige, economisch of territoriaal winstbejag lagen aan de basis van die oorlog, maar vooral het ressentiment en de haat. Ten grondslag aan de Duitse bezetting lag de haat tegenover de ander als andere: tegenover Joden, zigeuners, homoseksuelen, andersdenkenden. Van die haatdragende bezetter werd Nederland op 5 mei 1945 bevrijd.

Het feit dat we deze bevrijding vieren, brengt ons niet zomaar een historische gebeurtenis in herinnering. Het leert ons ook iets over wat het betekent om vrij en onvrij te zijn. Over hoe de haat een smet op onze menselijke waardigheid is. En vooral hoe de haat een concrete belemmering vormt voor onze persoonlijke vrijheid. Inderdaad: haat is de moeder van de knechtschap en over deze relatie tussen de haat, het ressentiment en de onvrijheid zal ik het in deze lezing nog uitvoerig hebben. Ook over de haat en het ressentiment in onze hedendaagse samenleving. Een samenleving die misschien wel minder vrij en verdraagzaam is dan we soms durven aan te nemen. Een samenleving waarin vrijheid, verdraagzaamheid en solidariteit alleszins onder grotere druk staan dan we soms durven te hopen.

Heel wat mensen vragen zich bijvoorbeeld hardop af of we nog deel willen uitmaken van een solidair Europa. Zelfs leidinggevende politici stellen bepaalde verworvenheden van de democratische, vrije ruimte die Europa is ter discussie. Schengen. De euro. Willen we daar nog verder mee? Hoe rekbaar is ons gevoel voor medeverantwoordelijkheid ten opzichte van andere landen? Ten opzichte van mensen met een andere nationaliteit? Ten opzichte van al die MOE-landers die hier toch maar voor overlast zorgen, niet waar? Het zijn allemaal vragen en evoluties die tot nadenken stemmen. Ze wijzen immers op toenemende angst. En angst kan makkelijk in haat omslaan.

Maar eerst wil ik terug naar vroegere tijden. De tijd waarop de haat in beschaafde harten zegevierde en met de menselijkheid ook de menselijke vrijheid aan het bloeden ging. Vanwaar kwam die haat? We hebben ons die vraag in verband met de Tweede Wereldoorlog al vaak gesteld: hoe heeft het zover kunnen komen dat het ene beschaafde volk het ander elimineert? Hoe kon Europa zo diep vallen? Deze vraag drong zich op aan zowat alle moraalfilosofen na de oorlog. Impliciet en expliciet markeert dat het denken van talloze grote naoorlogse ethici: Levinas, Jankélévitch, ook een hele schare denkers die meenden dat er na de oorlog geen geloof in God meer mogelijk kon zijn. En natuurlijk de bekende experimenten van Milgram; ook die liggen in het verlengde van de vraag: waarom is de mens zo'n gewillige dienaar van het kwaad?

De vraag naar het kwaad

Vandaag de dag staat die vraag veel minder centraal in het huidige filosofische landschap. God is dood en Darwin leeft. We kunnen zowat alles wel via onze evolutie en evolutionaire psychologie verklaren. Zelfs het ergste kwaad. En toch hebben we nog steeds geen pasklaar antwoord gevonden en zelfs de gedeeltelijke antwoorden schieten tekort. We kunnen wel verklaringen zoeken, maar echt begrijpen lukt niet. Sommigen onder ons – en hopelijk de meesten van ons – krijgen nog steeds een krop in de keel als ze kijken naar de beelden van gevangenen in concentratiekampen. De opgestapelde lijken. Het besef dat bij al die cijfers, die miljoenen slachtoffers, een naam hoort. Bij elke naam een gezicht. En bij elk gezicht een persoonlijke geschiedenis en een onvoltooide toekomst. De duizenden kinderen die op transport gingen. Hoe kan een mens dat een ander mens aandoen? Een sluitend antwoord is er niet, maar de vraag stellen is en blijft belangrijk.

De vraag naar het kwaad en zijn oorsprong moet volgens mij telkens weer opnieuw gesteld worden. Want de vraag naar het kwaad vormt ook een basis van onze zoektocht naar het goede. We hebben pas een notie van rechtvaardigheid, als we ook onrechtvaardigheid kennen. We kunnen pas van uitmuntendheid spreken, als er ook ondermaatsheid is. Zo ook mogen we in onze zoektocht naar het goede niet blind blijven voor de omschrijving van het kwaad. En het zoeken naar antwoorden kan ons helpen kritisch te zijn en in het beste geval zo'n groteske ontsporing te voorkomen. Vandaar mijn vraag vandaag opnieuw: hoe heeft het zover kunnen komen? Hoe komt het dat de ene mens de andere in de ogen kan kijken en hem toch kan uitroeien? Waar is het toen begonnen? Het jaar 1939, het begin van de Tweede Wereldoorlog? Of moeten we niet verder terug in de tijd en is de oorlog niet de oorsprong, maar wel het gevolg van een vroeger, onderliggend kwaad? Het jaar 1933 dan, met de verkiezing van de nationaal-socialistische partij? Maar ook hier weer kun je opmerken dat het feit dat Hitler aan de macht kwam, wijst op iets dat al eerder onder de Duitse bevolking moest sluimeren. Hitler is op een democratische manier de Führer van Duitsland geworden. Verkozen. En toen al was duidelijk dat Hitler vooral een Führer van de haat was.

Om een omvattend antwoord te geven op de vraag naar de wortels van dat grote twintigste-eeuwse kwaad, moet je uiteraard een uitgebreid kader scheppen. Je moet kijken naar heel complexe politieke, internationale, sociale omstandigheden van die tijd, maar ook van de voorafgaande eeuwen. Uiteraard is het historische kader van de geschiedenis van het jodendom hier onontbeerlijk. Waar ik het echter over wil hebben, zijn twee psychologische kenmerken van het kwaad. Twee fenomenen die misschien wel aan de basis liggen of alleszins intrinsiek verbonden zijn aan de opmars van dat kwaad: laksheid en ressentiment.

De sluimerende motor van het kwaad

Als we even kijken naar de herinnering uit de jaren twintig van de Duits-Nederlandse schrijver Hans Keilson, leren we dat toen al de stapelwolken van het kwaad de hemel verdonkerden. Keilson beschrijft treffend hoe het sluimerende antisemitisme in de jaren twintig ontwaakte: niet altijd door grote woorden of geweld, maar wel door een moeilijk te beschrijven stemmingswisseling. Het was iets dat in de lucht hing, "iets in de sfeer", zegt Keilson. Daarbij vertelt hij onder andere over zijn ervaringen als jongen op school: hoe kinderen van gematigde ouders plots een radicale, antisemitische toon aanslaan. Hoe een sympathieke steenhouwer plots "Juda verrecke", staat te roepen. Of hoe een muzikleraar opeens de Joodse kinderen zijn klas uit stuurt. In dat laatste geval bemiddelde de directeur van Keilsons school nog wel en werden excuses aangeboden. Er werd dus wel gevoeld dat een grens werd overschreden, maar men liet die donkere wolken opstapelen boven onze geschiedenis. "Hier begint in mijn herinnering, de langzame verandering." (Keilson: 2011, p. 38)

Een langzame verandering. Het kwaad komt de wereld altijd via een achterdeurtje binnen. Niet met grote trom. Het sluimert, is latent aanwezig en dan pas barst het uit. Precies hierom moeten we ons afvragen hoe het komt dat de mens soms blijkbaar blind of onverschillig is tegenover datgene wat aan het sluimeren is. Hoe komt het dat het plots de normaalste zaak van de wereld werd om "Juda verrecke" te roepen? Van wat getuigt dat? Van een groot gevoel voor tolerantie en vrije meningsuiting? Tenslotte zijn het toch maar woorden "Juda verrecke", en elk woord moet vrijuit gezegd kunnen worden. Niet waar? Volgens mij getuigt het echter vooral van een onverschilligheid in de mens die de basis vormt voor permissiviteit. Daarin verschilt echte verdraagzaamheid van permissiviteit. In permissiviteit schuilt altijd een zekere onverschilligheid en laksheid. Sommigen vinden zoiets het toppunt van tolerantie, maar een vorm van tolerantie die alles tolereert, tolereert haar eigen ondergang en daarmee de ondergang van de medemenselijkheid.

Al vele eeuwen terug identificeerde de Ierse filosoof Edmund Burke laksheid als een voedingsbodem van het kwaad. En eigenlijk heeft ook Hannah Arendt dat probleem aangesneden door te spreken van "de banaliteit van het kwaad". De uitvoerders van de Shoah waren geen demonen. Het waren eerder banale figuren die ook maar deden wat gevraagd werd. Los van de vraag of Arendt het bij het rechte eind had om haar visie op de banaliteit van het kwaad op te hangen aan de figuur van Adolf Eichmann, kun je de waarde erkennen van het mechanisme waarop

ze wijst. Banaliteit. Banaliteit als de passieve katalysator van het kwaad. Gedachteloosheid, zoals Jet Isarin het misschien nog nauwkeuriger noemde. Een gebrek aan kritische waakzaamheid. Hoe je het ook noemen wilt, het wijst zondermeer op een vorm van morele laksheid, waardoor de mens op den duur zelfs aan het gruwelijkste kwaad geen aanstoot neemt.

Ressentiment

De voorbeelden die Keilson aanhaalt, tonen mooi aan hoe een stemmingswisseling plaatsvond en hoe daar niet op gereageerd werd. Het werd geduld, door sommigen gedoogd en door anderen gesteund en bekrachtigd. Die laksheid zorgde ervoor dat het kwaad kon gedijen en uitdijen. Het zorgde ervoor dat de stemmingswisseling kon uitmonden in een gruwelijk iets. Maar de vraag blijft dan natuurlijk: wat veroorzaakte de stemmingswisseling? Ik denk dat hierin – samen met alle historische, sociaal-politieke en economische factoren – het ressentiment een cruciale rol speelde. Ressentiment is een fenomeen dat in de filosofie niet zo heel uitvoerig besproken is. Vooral de Duitse filosofen Friedrich Nietzsche en Max Scheler zijn bekend om hun ressentimentsleer, maar voor het overige wordt het begrip toch vooral geïdentificeerd met, en veralgemeend tot, andere psychische fenomenen, zoals wrok of afgunst. Wanneer je wrok, afgunst en nog een vleugje haat en jaloezie in de blender doet, dan krijg je ressentiment, zo lijkt het misschien. Maar het ressentiment is meer en gaat dieper. Het ressentiment gaat vooraf aan de wrok en de afgunst, aan de jaloezie en de haat.

Het ressentiment is volgens mij het gevoel van onbehagen dat ontstaat wanneer mensen hun hoop op een betere toekomst verliezen en zich onmachtig voelen om hun eigen toekomst te veroveren. Onmacht: dat is de basis en het basiskarakter van het ressentiment. Dat is al enigszins aanwezig in Nietzsches theorie van het ressentiment. Maar Nietzsches theorie is er vooral op gericht om het christendom aan te vallen en dat belet hem om de ware psychologische grondslagen van het ressentiment bloot te leggen. Dat lukt Scheler veel beter. Als filosoof heeft Scheler het ook veelvuldig over de relatie tussen *Ohnmacht* en het kwaad. Of onmacht, het ressentiment en de haat. “De haat wordt steeds uit onmacht geboren.” (Scheler: 1963, p. 201)

Hierop wees ook de Poolse filosofe Barbara Skarga. Skarga's leven is getekend door het ressentiment en de haat, waarover ze ook schreef, onder andere in haar boek *De mens is geen fraai beest*. Ze is een van de vele mensen voor wie de bevrijding, het einde van de Tweede Wereldoorlog, geen vrijheid met zich meebracht. In 1944 werd ze door het Sovjetleger gearresteerd en veroordeeld tot tien jaar dwangarbeid in Rusland. Zowel tijdens als na de oorlog ondernamen de Russen immers intensieve pogingen om de Poolse intellectuele elite te ontmantelen. De haat van het nazisme werd gevolgd door de haat van het communisme.

Pas in 1955 kon ze terugkeren naar Polen, maar ze moest weer van nul af aan beginnen. Ze was bijvoorbeeld al haar talenkennis verloren. Tien jaar honger en ontbering, dat knaagt niet enkel in de maag, maar ook in het hoofd. Ze kwam getekend terug. Gehard ook. Ze meende dat het deze wereld vooral aan moed en morele weerbaarheid ontbeerde. En net zo'n gebrek aan moed en morele weerbaarheid, stelde ze, maakt een mens vatbaar voor ressentiment en haat. Ressentiment en haat zijn altijd een teken van zwakte, van onmacht. Een gevolg van het feit dat de kloof tussen wat een mens *wil* en wat een mens *kan* te groot is. De onvervulde plannen, dromen en wensen worden een bron van wrok en frustratie. Vandaar is het maar een kleine stap naar de ontwikkeling van haat: het meest effectieve werktuig van het kwaad. (Skarga, 2007: p. 118-119)

Ressentiment en onvrijheid

Skarga ondervond aan den lijve dat het ressentiment en de haat niet enkel heel wat kwaad, maar ook heel wat onvrijheid en verknechting genereren. Die relatie tussen het ressentiment en de onvrijheid neemt een centrale plaats in Schelers ressentimentsleer in. Scheler waarschuwde er al in de jaren tien van de vorige eeuw voor dat het ressentiment de basis kan vormen van totalitaire waanzin en dat de menselijke vrijheid daarbij het onderspit moet delven. Scheler verknoopte dat zelfs direct aan de rassenhaat die hij zag toenemen, al moest de Tweede Wereldoorlog toen nog komen. De Tweede Wereldoorlog bewijst ergens Schelers gelijk en haalde eigenlijk ook Nietzsches

ressentimentstheorie onderuit. Want het was een areligieuze ideologie van het ressentiment waarop Hitler teerde. Ressentiment vloeit niet voort uit christelijke gevoelens en waarden. Maar uit een algemene onmacht waarvoor iedereen vatbaar is en waardoor iedereen vatbaar is voor het ressentiment. En elke ideologie er een vehikel van kan worden.

Ressentiment en onmacht brengen steeds verknechting met zich mee. Vrijheid is immers geen rijk van louter theoretische mogelijkheden en kansen. Wel betekent vrijheid een kunnen en doen. Het is concreet in staat zijn je lot in eigen handen te nemen en je eigen leven vorm te geven. Een mens kan zich pas echt vrij weten als hij goed in zijn vel zit. Scheler noemt dat, met een Franse term, “het *chez-soi* zijn”: thuis zijn in jezelf. Het ressentiment maakt dat onmogelijk. De mens van het ressentiment vervreemdt van zichzelf. Wie door ressentiment verteerd wordt, zit niet goed in zijn vel; heeft geen vrede met zichzelf en de wereld. Een mens kan zich pas vrij weten, als hij vrij is *van* de haat; bevrijd *van* het ressentiment. Een mens is vrij als hij zichzelf vindt en vormt. Vrijheid als zelfontplooiing en -meesterschap. Onmacht en ressentiment zijn daarvan het tegendeel: het gaat om een *Nichtkönnen*, het onvermogen om jezelf te vormen en je vrijheid te veroveren.

Het ressentiment en de haat genereren ook op een ander niveau onvrijheid. Niet enkel voor het subject dat haat, maar ook voor het object dat gehaat wordt, dreigt verknechting. Dat is, zo men wil, het tweede niveau waarop het ressentiment en de haat voor verknechting zorgen. Het ressentiment veroorzaakt een waardenverstoring. De mens van het ressentiment gelooft niet meer in de wereld waarin hij leeft en de waarden waarop die wereld is gebouwd. Hij keert zich er van af. Het meest dramatische voorbeeld daarvan is misschien wel de zelfmoordterrorist: de onmachtige, radicale verliezer waarover Hans Magnus Enzensberger schreef. Onmacht en ressentiment leiden tot een afkeer, tot een negatie van de gevestigde orde. In ons geval: de democratische samenleving.

Deze negatie hoeft uiteraard niet altijd uit te monden in zelfmoordaanslagen of terrorisme. Ze kan ook de gedaante aannemen van politieke apathie: een onverschillige afkeer van de pijlers van de democratie, zoals verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid en vrijheid. Maar wat begint met een onverschillige afkeer, kan uiteindelijk uitmonden in het volledig afbrokkelen van die democratische pijlers. Een despoot kan makkelijk gebruik maken van die onverschilligheid en apathie om aan populariteit te winnen. De mensen geloven niet meer in de individuele verantwoordelijkheid en vrijheid. Ze zijn er bevreesd voor. De angst regeert en waar de angst regeert, crepeert de menselijke vrijheid. De despoot belooft die angst en last weg te nemen. Maar dat gebeurt wel *ten koste* van de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. Hoed u dus voor politici die angst cultiveren. Hitler was het prototype van zo'n politicus, die achter alles een Joods complot zocht. Dat gevaarlijke ongedierte dat de ondergang in zich droeg. Hij was ook het vleesgeworden ressentiment zelf. Hij voelde zich van zijn eigen toekomst bestolen. Een mislukt schilder. Een mislukt denker. Een radicale verliezer. En het ressentiment ging uiteindelijk hand in hand met een dramatische afkeer van de democratie en haar vrijheden.

DEEL 2: HAAT EN VRIJHEID IN ONZE TIJDEN

Reductio ad hitlerum

Doordat het ressentiment en de haat tot knechtschap voeren – met uiteindelijk een afkeer van onze democratische waarden – is het de plicht van iedereen wie de vrijheid dierbaar is om na te gaan hoe het zit met het ressentiment en de haat in onze samenleving. Tegenwoordig is het veelal *not done* om het nazistische kwaad in één adem te noemen met fenomenen die vandaag de dag plaatsvinden. Dan bezondig je je immers aan de *reductio ad hitlerum*. Je mag en kunt de wereld van toen niet vergelijken met die van vandaag. Het ressentiment van weleer met dat van nu.

Ik hoop dat u het mij vergeeft, maar ik vind dat onzin. Als het al niet zijn plicht is, dan ten minste de intellectuele onbevangenheid van de filosoof om alles met elkaar te kunnen vergelijken. Zonder alles aan elkaar te willen gelijkstellen. Het is volstrekt legitiem om je af te vragen waarin de haat van toen lijkt op de haat van vandaag. Want uiteraard werd Nederland op 5 mei bevrijd van een haatdragende bezetter, maar daarmee verdween de haat niet uit het land. Of uit de wereld. Het ressentiment is eigen aan de menselijke psychologie en het zou misleidend zijn om te denken dat wij er niet meer vatbaar voor zijn, in het tijdperk na de Shoah.

In Nederland wordt vandaag niemand systematisch vervolgd op basis van zijn geloof of afkomst, dus kunnen we wat dat betreft op onze beide oren slapen. Zo is Bevrijdingsdag een mooie gelegenheid om eens goed te feesten, te eten, te drinken, te vieren. Maar het is niet omdat het slechter kan, dat het niet beter moet en dat we het ons kunnen permitteren om niet meer kritisch te zijn en op onze lauweren te rusten. Eigenlijk moet Bevrijdingsdag ook een gelegenheid zijn om kritisch na te denken over de wereld waarin we leven. Bestaat het echte vieren en eren van de bevrijding er niet uit om onze maatschappijkritische voelsprietten nog eens te activeren? Om onze waakzaamheid aan te scherpen en ons af te vragen hoe het zit met de haat en het ressentiment, met de permissiviteit en de morele laksheid? Wat hangt er vandaag zoal, om het met Keilson te zeggen, bij ons *in de sfeer*?

De vrije ruimte

Uiteraard is het moeilijk om dat te bepalen, een “sfeer”. Er bestaat geen instrumentarium om het ressentiment en de haat op te meten. Al iets makkelijker is het om fenomenen als permissiviteit en laksheid bloot te leggen, maar uiteraard is ook dat geen wetenschap. Enerzijds hebben mensen soms het gevoel dat steeds minder toegelaten is en dat alles vandaag de dag in regels gegoten wordt: van het roken van sigaretten in een café tot het hebben van een flesje water in je handbagage in een vliegtuig.

Anderzijds leven we ook in een samenleving waarin steeds meer mogelijk en toegelaten lijkt. Er zijn bijvoorbeeld meer seksuele vrijheden en rechten dan ooit tevoren. Er geldt gelijkwaardigheid tussen man en vrouw, hetgeen voor vrouwen mogelijkheden met zich meebrengt die vóór deze emancipatie ondenkbaar waren. Er zijn ook meer mogelijkheden om expressie te geven aan je eigen identiteit via allerlei muziek- en kledingstijlen. En dat is uiteraard allemaal van het grootste belang, want pas wanneer je jezelf kunt zijn, kun je ook vrij zijn. Een samenleving moet er dan ook naar streven dat zoveel mogelijk mensen zichzelf kunnen ontplooien en vormen.

Maar het is uiteraard een dunne lijn tussen het creëren van meer ruimte om jezelf te zijn enerzijds en het aanwakkeren van permissiviteit anderzijds. Het volstaat niet om een vrije, openbare ruimte te creëren en tegen iedereen te zeggen: “doe je ding maar”, “zoek het zelf maar uit”. Mensen hebben meer nodig dan die vrijgeleide om zichzelf werkelijk te kunnen vormen en te ontplooien; hun eigen meester te zijn; de ware betekenis van vrijheid. Mensen hebben middelen nodig, steun, een houvast. En vooral ook een minimale garantie dat de vrijheid om te doen en te laten wat je wilt niet uitmondt in permissiviteit. In een vrijgeleide voor diegene die zijn eigen vrijheid meent te mogen realiseren door die van een ander te beknotten.

Als we bijvoorbeeld aan een psychopaat de ruimte zouden geven om “zichzelf” te zijn en zich uit te leven op zijn slachtoffers: maken we dan de vrije ruimte groter, of hypothekeren we dan net die ruimte? Vrijheid is altijd een moeilijke evenwichtsoefening waarbij de vrijheid van de een niet gerealiseerd mag worden over de rug van de ander. In een aantal gevallen is dat heel duidelijk

en denkt ieder weldenkend wezen daar zo over, bijvoorbeeld als het gaat om de genoemde psychopaat, maar ook bijvoorbeeld om een wegpiraat of een pedofiel. Tegen hen zeggen we ook niet: “Je doet maar. Doe maar lekker jouw ding.” Er bestaat pas een vrije ruimte als die gereguleerd is. Een totale vrijheid, in de hoedanigheid van de afwezigheid van regels en bepalingen, geboden en verboden, is niet enkel fictie, maar vooral een nachtmerrie.

Totale vrijheid

Jammer genoeg is de werkelijkheid niet zo eenvoudig en zwart-wit, en zijn de grijze zones steeds de grootste. Hoe zit het bijvoorbeeld met de vrijheid van meningsuiting en al die verbale grofheid die zich daarachter verbergt? Als je vindt dat die grofheid niet door de beugel kan, dan dreigt al gauw de verknechting van morele zeden en openbare orde. Maar als je vindt dat het allemaal zomaar moet kunnen passeren, dan dreigt weer de opbloei van de morele laksheid en permissiviteit. Ik vrees dat de afgelopen decennia een beetje te eenzijdig het tweede pad is bewandeld, zonder oog te hebben voor de bijwerkingen. Het is *bon ton* om te beweren dat er een totale vrije meningsuiting moet zijn. Sommige hedendaagse filosofen pleiten daarvoor. En ook politici benadrukken dat herhaaldelijk, vooral aan de rechterzijde.

Maar het is onzinnig om te beweren dat de vrijheid van meningsuiting ongeconditioneerd, onvoorwaardelijk en onbepakt is. Niemand vindt dat een leraar voor de klas eender wat mag staan verkondigen. Er bestaat ook een scheiding der machten die bepaalt dat bij specifieke functies en verantwoordelijkheden ook specifieke regels gelden voor wat wel en niet gezegd kan worden. Dat geldt ook voor het koningshuis en zijn ceremoniële functie. Koningen en koninginnen, prinses en prinsessen worden verondersteld om over vele zaken te zwijgen en als zij dat niet doen, dan zorgt dat vaak voor grote controverse. De uitspraken van koningin Beatrix over de verruwing van de samenleving en het politieke debat. Prinses Maxima's scepsis over de Nederlandse identiteit. Het dragen van een hoofddoek door koningin en prinses bij een buitenlands bezoek. Steevast roept dat argwaan en kritiek op: mogen zij dat wel doen? Zijn dat geen politieke statements? En moet het koningshuis zich niet politiek afzijdig houden? Het is trouwens – even terzijde – opmerkelijk dat politici die vaak de mond vol hebben van volstreekte vrije meningsuiting, vaak het eerst met het vingertje wijzen wanneer een lid van het koningshuis een uitspraak doet die politiek getint is. Plots beseffen ze dan toch dat er geen volledige vrije meningsuiting bestaat en wenselijk is, ook al beweren ze graag het tegendeel wanneer hen dat uitkomt.

Ik heb al opgemerkt dat het natuurlijk moeilijk is om een “sfeer” te vatten en over permissiviteit en laksheid kun je blijven discussiëren. Maar het is een feit – en niet louter een interpretatie – dat de sociale omgangsvormen de afgelopen decennia veranderd zijn. Versoepeld ook. En volgens koningin Beatrix impliceert dat een verruwing. Je kunt vandaag de dag inderdaad dingen zeggen die vanuit moreel oogpunt toch heel bedenkelijk zijn. Een zieke vrouw openlijk een kankerwif noemen. Een moslim uitschelden voor een stuk rottend halalvlees. Een politieke tegenstander genadeloos afmaken voor de camera's.

Ik noem nog slechts één voorbeeld. Kopvodden. Choqueert dat woord eigenlijk nog iemand? Een politicus kan het vandaag de dag haast probleemloos in de mond nemen. Nochtans. Mensen hebben hoofden, dieren hebben koppen en vodden zijn er om het vuil mee weg te doen. We moeten niet erg diep nadenken om te beseffen dat het woord “kopvodden” hoogst pejoratief en denigrerend is, en uitdrukking geeft aan een minachting voor vrouwen die hoofddoeken dragen. Natuurlijk moet dat allemaal kunnen in naam van onze westerse vrijheid en tolerantie. Maar moet en moest “Juda verrecke” roepen ook niet kunnen? Het treft me trouwens altijd dat de mensen die over kopvodden spreken, het ook vaak hebben over de discriminatie van de vrouw. Zij menen dat de kopvodden het symbool zijn van hun onderdrukking. Maar het is me niet helemaal duidelijk hoe iemand oprecht bezorgd kan zijn om de emancipatie en waardigheid van de vrouw en tegelijkertijd minachtend spreekt over haar dierlijke kop en het vuil dat door het vod schoongeveegd dient te worden?

Respect en vrijheid

In een tijdperk van sociale media waarin alles ogenblikkelijk gezien en becommentarieerd wordt,

waarin politici de media nodig hebben als forum om kiezers te winnen, wordt er op een andere manier politiek gevoerd dan vroeger. Ik wil daarmee niet zeggen dat deze manier intrinsiek beter of slechter is. Maar ik denk niet dat we het de normaalste zaak van de wereld moeten vinden om elkaar te beledigen en te beschimpen. Zeker niet in de politieke arena. Ik vrees dat datgene wat vaak voorgesteld wordt als een verruiming van onze vrijheid of vrijheid van meningsuiting, vooral een uitbreiding van onze morele laksheid en permissiviteit is.

We mogen niet vergeten dat er pas vrijheid kan zijn, als er respect is. Als ik dat zeg, dan klinkt het zo stoffig, zo oubollig en voor sommigen conservatief. Moraliserend zelfs. Dat vind ik jammer, maar ik krijg liever het verwijt “moraalridder” te zijn, dan de stalknecht van de morele onverschilligheid te worden. Het is ook foutief om te denken dat het domein van waarden en normen slechts aan één intellectuele of politieke strekking zou toebehoren. Waarden zijn niet conservatief. En eigenlijk zou iedereen die progressief is en die verandering wil daarvan moeten uitgaan.

Maar ik had het dus over de relatie tussen respect en vrijheid. Vrijheid is immers altijd relationeel: geen mens is een eiland. Net daardoor is respect een voorwaarde voor vrijheid: respect voor de ander, voor zijn vrijheid. Wie enkel vrijheid voor zichzelf wil en niet voor een ander is zelfzuchtig; geen vrijheidsstrijder, maar een hypocriet. Vrijheid vergt respect voor verscheidenheid. En met dat respect komt ook de dialoog.

De dialoog is een fundamenteel principe van de democratie. Dialoog is een voorwaarde voor wederzijds begrip en wederzijds begrip is dan weer een voorwaarde voor een evenwichtiger samenleving, waarin de een zijn stem niet gebruikt om de ander te overschreeuwen. De polarisering van eender welk maatschappelijk of politiek debat is nooit wenselijk. In een gepolariseerd klimaat is het immers moeilijker een dialoog te voeren en is er minder ruimte voor nuance en begrip. Daarmee gaat heel wat verloren. De nuance is de kroon op de beschaving. Niet het populisme of de permissiviteit. Niet de veralgemeningen of stereotyperingen. Niet de verruiming die de dialoog in de weg staat en daarmee ook de democratie de pas afsnijdt. Immers: eigenlijk *is* de democratie een specifieke dialoogvorm. De Joodse filosoof Martin Buber schreef vele jaren terug al dat het “ik” steeds op de ander betrokken is en slechts communicerend, via een dialoog die nooit ten einde is, kunnen we evenwicht en consensus bereiken. Dat geldt voor de mens van aangezicht tot aangezicht. Maar ook van bevolkingsgroep tot bevolkingsgroep. Van samenleving tot samenleving. Nooit is de democratie volmaakt en voltooid. Steeds weer opnieuw moet zij met respect en gesprek overwogen en verstevigd worden.

Angstcultus

Ik heb echter de indruk dat deze dialoog en het respect waarop die stoelt in de verdrukking zijn gekomen. Je hoort bijvoorbeeld steeds meer mensen zeggen dat het multiculturalistische project gefaald heeft. De dialoog met moslims verloopt zo moeizaam, zegt men dan. De dialoog met de ander als andere. In België sneuvelde het wereldrecord regeringsonderhandelingen, omdat Walen en Vlamingen zo moeilijk rond de tafel konden zitten. Er was geen vertrouwen in elkaar en in het gesprek. Je kunt niet aan politiek doen als je niet kunt praten. En een land waar politici niet kunnen praten, is een land uit balans. Om onze democratische vrijheden en waarden te bekrachtigen, moet er respect en dialoog zijn en minder wederzijds wantrouwen. Jammer genoeg leven we in tijden van wantrouwen en angst. In een wereld die door crises overspoeld wordt.

De beurzen kwakkelen, de vastgoedsector bibbert, de euro zakt en sleurt Europa met zich mee. Terroristen zijn vast weer ergens plannen aan het smeden om een bloedbad aan te richten. En zodra een ratingbureau weer verkondigt dat onze kredietwaardigheid met twee punten daalt, lijkt het wel alsof ons gevoel voor eigenwaarde daalt. De enige zekerheid die we nog hebben, is dat er geen zekerheden meer zijn. De Britse socioloog Guy Standing spreekt van de opmars van het precariaat. Dat is een vulkaan die op uitbarsten staat. De gewone westerling, die het eigenlijk niet zo ontzettend slecht heeft in onze samenleving, verliest zijn vertrouwen in de democratie en de hoop op een betere toekomst. En dat is een groot gevaar, want met dat wantrouwen komt er angst: angst voor de ander en angst voor de vrijheid zelf.

Die angst voor de ander zie je vandaag de dag heel duidelijk groeien. We zijn bang van moslims, want na 9/11 staat de islam gelijk met terreur. Of we zijn bang voor Midden- en Oost-Europeanen, met zelfs een meldpunt voor iedereen die zich benadeeld of bedreigd voelt door een Pool of Bulgaar. De ander is steeds meer een vijand of bedreiging. Dat de ander een vriend of hulp kan zijn, is een gedachte die vandaag de dag niet lijkt te dagen. Dat de vrijheid daarmee niet gediend is, mag duidelijk zijn. Immers: vrijheid is geen voorrecht voor enkelen, maar het recht van allen. Ook van minderheden. Wie een verkliekersamenleving wil, waarin minderheden geïsoleerd worden op basis van geloof en afkomst, is geen democraat. Laat staan een vrijheidsstrijder.

Zo'n meldpunt: ik zou erom glimlachen, mocht het niet zo triest zijn. Komen hier het ressentiment tegen de ander en de permissiviteit niet samen? Moeten we dat normaal en aanvaardbaar vinden? Zou de premier ook de schouders ophalen, mocht het een meldpunt voor lastige Joden geweest zijn? Die intellectuele onderkruipers. Ach ja, daar heb je het weer: de befaamde reductio. Maar waarom zouden we het ene fenomeen verwerpelijk vinden en het andere niet? Omdat we nu nog niet de gevolgen van onze eigen daden kunnen overzien en wel weten wat het verleden heeft gebracht? De morele waarde van een daad hangt niet af van de gevolgen ervan. Je moet een intrinsiek waardeoordeel kunnen vellen en kritisch en afkerig staan naar sommige tendensen. Niet om hun gevolgen, maar om hun fundering en inhoud.

Ook hoe we vandaag de dag tegenover asielzoekers staan, is tekenend voor die weigerachtige houding naar de ander. Asielzoekers hebben geen probleem, ze zijn het probleem. Asielzoekers *zijn* het probleem waarvoor we een oplossing moeten zoeken. Dat is een heel andere houding dan: asielzoekers *hebben* een probleem waarvoor we een oplossing moeten zoeken. Het lukt ons veel moeilijker om het perspectief van de ander te begrijpen en zonder begrip tussen mensen, is een democratie steeds een wankele constructie. Een democratie mag immers niet op onbegrip, angst en wantrouwen steunen.

DEEL 3: VRIJ VAN ANGST

Angst voor vrijheid

Naast de angst voor de ander is er de angst voor vrijheid die ontstaat wanneer het ressentiment opborrelt. En ook die angst ondermijnt de democratie, want als mensen hun vrijheid niet meer willen, keren ze zich ook af van de democratie. Je hoort het vandaag de dag steeds vaker: mensen zijn moe van hun vrijheid. Het wordt ons allemaal wat te veel: al die keuzes en verantwoordelijkheden. Mensen zijn bang voor wat de toekomst en de vrije ruimte brengen. Ze ervaren de vrijheid in die ruimte als onzekerheid en last. En dat baant uiteraard de weg van de despoot. De Duitse filosoof en psycholoog Erich Fromm stelde dat gegeven centraal in zijn boek *Angst voor vrijheid*. Vrijheid komt met een prijs. Als mensen die prijs niet meer willen betalen, zal een despoot daar graag gebruik van maken. De totalitaire verlokking.

De Weimarrepubliek vormt daar een prangend voorbeeld van. Zo ook het Polen dat na de Eerste Wereldoorlog herrees. Na meer dan honderd jaar bezet te zijn geweest, had het land dan wel vrijheid verworven, maar met die vrijheid kwam vooral economische, sociale en politieke malaise. Het was een *tragische vrijheid*, zoals de Poolse dichter Kazimierz Wierzyński het in zijn gelijknamige dichtbundel uit 1936 omschreef. De malaise van de vrijheid. Het hoeft niet te verwonderen dat uiteindelijk iemand als generaal Piłsudski opstond en beloofde orde op zaken te stellen met een autoritair bewind van *sanering*, en dat Piłsudski zichzelf ook nog eens goedkeurend als een dictator beschouwde. De geschiedenis geeft ons voorbeelden genoeg: wantrouwen, angst en een gevoel van malaise voeren tot de ondergang van de vrijheid.

Robert Paxton besprak dat ook in zijn boek over de anatomie van het fascisme. Een van de psychologische drijfveren – hij noemt het “activerende hartstochten” – van het fascisme, is de angst. Het gevoel een diepgaande crisis door te maken, gekoppeld aan de overtuiging dat het individuele liberalisme – of beter gezegd de individuele vrijheid – een ondermijnend effect heeft. Angst en ressentiment dus, gericht tegen de ander en tegen de vrije, democratische samenleving. We moeten bijgevolg erg sceptisch blijven tegenover de toenemende angst en de crises waarmee we murw worden geslagen. Angst cultiveren, kan de democratie ondermijnen. Hierop wees ook de Poolse filosoof Leszek Kołakowski. In zowat al zijn werken is de vraag naar de menselijke vrijheid en de ondergang van die vrijheid – de barbarij en het totalitarisme – expliciet of impliciet aanwezig. Zowel de nazistische gruwel als de communistische verdrukking analyseerde hij vlijmscherp. Hij was de leermeester van de eerder genoemde Barbara Skarga en ook hij had die gruwel en verdrukking aan den lijve ondervonden. Kołakowski *wist* wat het betekende te leven onder de terreur van verdrukking, vervolging en moord. Zijn vader – actief in het verzet – werd tijdens de oorlog door de Gestapo vermoord. Na de oorlog omarmde Kołakowski even het marxisme, maar gaandeweg stelde hij zich steeds kritischer op tegenover het communistische bewind, waardoor hij in de jaren zestig het land werd uitgezet.

Net als Paxton identificeerde Kołakowski de angst als drijvende kracht achter de opkomst van het totalitarisme. Maar ook de morele onverschilligheid van de massa wees hij aan als zulk een drijvende kracht. Hij vond de verwarring van verdraagzaamheid en onverschilligheid dan ook hoogst bedenkelijk en gevaarlijk. Het is steeds de onverschillige meerderheid die de despoot groot maakt. En die meerderheid is vaak onverschillig uit angst. Angst voor de eigen vrijheid, waardoor ze de voorkeur geeft aan het zelfgekozen juk van het totalitarisme. “Een samenleving die door wanhoop en vrees totaal ontredderd en in paniek is, zoekt soms een oplossing in een tirannie die individuen van hun persoonlijke rechten berooft. Misschien niet altijd door actieve medewerking, dan toch door passieve onderwerping.” (Kołakowski, 2007: p. 96)

Vrijheid van angst

Ik moet toegeven dat mijn lezing tot dusver vooral de donkere uithoeken opzocht van onze geschiedenis en van ons mens-zijn in het huidige tijdsgewricht. Dat betekent natuurlijk niet dat we in pessimisme moeten verzanden en dat de hoop op betere tijden ijdel is. Integendeel zelfs. We mogen kritische waakzaamheid niet verwarren met pessimisme. Ik geloof hartstochtelijk dat kritische waakzaamheid uiteindelijk ook de beste garantie biedt op een betere toekomst waarin de

moderne democratie en haar vrijheden beschermd en gewaardeerd worden. Sommige filosofen vinden optimisme in dit opzicht een morele plicht. Anderen vinden pessimisme dan weer de waakhond van de democratie, omdat totalitaire systemen altijd een onmogelijke, lichtende toekomst beloven. En van die valse belofte komt alleen maar onheil.

Het gaat volgens mij echter niet zozeer om optimisme of pessimisme *an sich*: kritische waakzaamheid, of kritisch burgerschap is waar we naar moeten streven. Zodat we ons niet laten misleiden door politici die met valse beloftes komen aandraven, of angst, haat en ressentiment cultiveren. We hebben geen behoefte aan een angst voor vrijheid. Wel aan het vrij zijn van angst. Zodat we ons leven in eigen hand durven te nemen: met alle verantwoordelijkheden en onzekerheden die daarbij horen. Dat is soms moeilijk en schrikt af. Een meester zijn over je eigen leven is zwaar.

Maar we mogen onszelf niet aan een ander overlaten. Aan een autoriteit die ons belooft dat het wel goed komt en het voor ons zal oplossen. De geschiedenis toont ons dat despoten goed gedijen in tijden van twijfel en angst. Het interbellum was zulk een wankele tijd en de opkomst van allerhande dictators en de Tweede Wereldoorlog waren er de rechtstreekse uitkomst van. Ook de tijd waarin de Engelse filosoof Thomas Hobbes leefde, was zo'n angstige tijd vol conflicten. En niet toevallig pleitte Hobbes er dan ook voor dat de mens zijn vrijheid maar beter kon afstaan in ruil voor de bescherming van een sterk, autoritair gezag.

Vandaag de dag leven we ook in tijden van crisis en toekomstpessimisme, en als de mens zijn hoop op betere tijden verliest, verliest hij ook zichzelf een beetje. Zonder toekomstperspectief wordt de mens immers overgeleverd aan het ressentiment en raakt hij van zichzelf vervreemd. We moeten geen wantrouwen in de democratie en geen angst voor haar vrijheden kweken, maar net het tegendeel. De vraag is dan natuurlijk: hoe? Hoe geef je mensen vertrouwen in zichzelf en de wereld waarin ze leven? Daarvoor bestaat geen wonderpil. Wel denk ik dat de hedendaagse politici en het onderwijssysteem hier een grote verantwoordelijkheid dragen en een leidende rol kunnen spelen.

Onderwijs en democratie

Het antwoord op de vraag waar we heen willen met onze samenleving, bevat ook het antwoord op de vraag hoe we invulling aan het onderwijs moeten geven. Zoals de hele wereld met crises bestookt wordt, wordt ook van het onderwijs steeds vaker gezegd dat een diepgaande crisis dreigt. Volgens de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum bevinden we ons op een kritiek punt en staan we voor de keuze. Onder druk van de markten en de economie kunnen we ervoor kiezen om het onderwijs steeds meer af te stellen op de markten. Dan moeten kennis en opleiding onmiddellijk financieel te kwantificeren zijn, hetgeen vooral de technische en zuiver wetenschappelijke vakken ten goede komt. Maar dat zal volgens Nussbaum vervlakking tot gevolg hebben. De mens wordt gereduceerd tot een wisselstuk in het raderwerk van de economie. Het alternatief is een vrijere en ruimere opvoeding waarin kritische mondigheid centraal staat. En kritische mondigheid stimuleer je bij voorkeur via de humane wetenschappen: geschiedenis, kunst, psychologie, en dergelijke. Zij schetsen immers een breder beeld van de mens in zijn tijdruimtelijk verscheidenheid. Dat beeld zou de verdraagzaamheid en het pluralisme ondersteunen en ons helpen om een kritische, democratische burgerzin te ontwikkelen.

De leerlingen van nu zijn de burgers van morgen en de burgers van morgen zullen op hun beurt het voortbestaan van de democratische waarden moeten garanderen. We mogen dat niet vanzelfsprekend vinden. De Spaanse filosoof Fernando Savater schreef iets soortgelijks over het belang van opvoeding. Opvoeding en onderwijs moeten eigenlijk het individu de middelen aanreiken om zelf vorm te geven aan zijn leven. Niet om een marionet van de markten of de samenleving te zijn. Wel om autonoom en vrijer te worden. Vrijheid vergt vermogens en vaardigheden, en vermogens en vaardigheden vergen vooral kennis en kunde. Echte kennis werkt bevrijdend.

Die gedachte is niet nieuw. Bij Spinoza is die bijvoorbeeld al aanwezig, al dan niet expliciet. Voor Spinoza is een rationeel, weldenkend wezen steeds een goed, evenwichtig en vrij iemand. Uiteraard pomp je geen goedheid in iemands hart door kennis in zijn hoofd rond te strooien. De

geschiedenis staat ook bol van intelligente smeerlappen. Intelligente mensen zijn net zo vatbaar voor het ressentiment. Maar Spinoza zou zulke lui niet rationeel noemen en ook niet goed. Het hangt er dus van af wat je precies begrijpt onder rationaliteit, kennis en intelligentie. Zo kom ik weer uit bij Max Scheler, die meende dat er een directe relatie bestaat tussen kennis en moraliteit. Hij meent dat echte kennis de mens wapent tegen het ressentiment. Echte kennis stelt ons in staat om te begrijpen wat goed is en wat kwaad. Maar Scheler stelde daarbij ook een typologie van kennis op. De hogere, “morele kennis” is uiteraard niet de kennis van de vakwetenschappen. Niet de technische kennis die bijvoorbeeld nodig is om een brug te bouwen. Het is de kennis die nodig is om jezelf tot een menselijk mens te bouwen. *Bildung. Menschwerdung*, noemt hij het. Die kennis zou in het onderwijs centraal moeten staan: de kennis die de mens helpt om evenwicht te vinden in de samenleving en zelf zijn eigen weg daarin te banen.

Geen waardenneutraal onderwijs

Uiteraard klinkt dat nog abstract, want welke kennis is het dan concreet en hoe cultiveer je die? Daarover kun je discussiëren, maar wat het wel aantoont, is dat de hang naar neutraliteit in het onderwijs niet mag doorslaan. Je moet waarden durven uitdragen en daarbij gaat het dan uiteraard over de waarden waarop de democratische samenleving is gestoeld. Wie totaal geen democratische burgerzin heeft, geen waardering voor vrijheid en verscheidenheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid, zal het zeer moeilijk vinden om zijn weg te banen in een samenleving waarin net deze waarden centraal staan. En daarmee is noch hijzelf noch de samenleving gediend. Dat moet het uitgangspunt van het onderwijs zijn.

Wanneer we dus een democratie willen waarin de burgers geloven in het democratische project, dan is het onderwijs daarvoor het belangrijkste strijdtoneel. Het is niet enkel makkelijker om mensen te vormen dan ze te hervormen. Het is noodzakelijk om ze te vormen. Een besef van waarden moet je immers aanleren en ontwikkelen. Niemand wordt daarmee geboren. Zoals ook niemand als democraat wordt geboren. Nussbaum heeft uiteraard een punt wanneer ze stelt dat humane wetenschappen daarin een grote rol kunnen vervullen. Dat is geen garantie, maar wel een mogelijkheid. En mogelijkheden zijn er om gerealiseerd te worden. We *kunnen* uit onze geschiedenis leren. We *kunnen* onze dialogische, empathische vaardigheden ontwikkelen. We *kunnen* een kritische waakzaamheid en een pluralistische verdraagzaamheid ontwikkelen, hoe meer we respecteren dat er andere mensen met andere meningen bestaan.

Elke vorm van fanatisme en fascisme loochent dat. Het totalitaire denken is steeds monistisch. Ze hebben *hun* visie en *hun* waarheid die de enige waarheid is. Een gezonde portie socratische twijfel is het beste middel tegen zulk een monistisch fanatisme. Als we de burgers weer willen doen geloven in deze wereld, in onze democratische samenleving en de waarden van vrijheid en verdraagzaamheid, dan moeten we elke vorm van fanatisme bestrijden.

Herwaarderen van Europa

Tot slot wil ik het hebben over Europa. Het democratisch project is immers geen nationaal project. Het is iets wat de westerse landen in het algemeen bindt en Europa in het bijzonder. Alle grote ontwikkelingen in de geschiedenis van Europa zijn trouwens geen nationale gebeurtenissen. Het is eigen aan Europa dat de belangrijkste culturele en sociale ontwikkelingen grensoverschrijdend zijn: renaissance, verlichting, maar ook contrareformatie en de opkomst van het fascisme. Het democratisch project, zoals zich dat de afgelopen decennia heeft gevormd, past in dat rijtje. Zoals geen enkel mens een eiland op zichzelf vormt, zo ook is geen enkel land in Europa denkbaar zonder zijn omliggende landen.

Om de waarde van de democratie ten volle te affirmeren, moet er volgens mij dan ook een herwaardering van Europa als gemeenschappelijk project geschieden. Dit in tegenstelling tot de toenemende nationalistische tendensen die je over heel Europa ziet opduiken. Cultureel nationalisme en navelstaarderij leiden tot een verarming van de cultuur. Zonder uitwisseling valt het culturele leven stil. En dat geldt zowel voor wat men als hoge en als lage cultuur bestempelt. De motor van onze cultuur is haar openheid.

Het is daarom ook nog steeds relevant om te kijken naar de manier waarop schrijvers als György Konrád en Milan Kundera vele decennia terug al over de Europese cultuur schreven. Ten tijde van de Koude Oorlog zagen zij in het IJzeren Gordijn bovenal een culturele bedreiging, en niet louter een internationaal-politieke ontwikkeling. De hoogtepunten van de Europese geschiedenis en cultuur, zo benadrukten beide schrijvers, zijn altijd het gevolg geweest van een grensoverschrijdende dialoog. Het IJzeren Gordijn maakte die dialoog evenwel onmogelijk, net zoals het culturele nationalisme dat dreigt te doen.

Door de huidige eurocrisis is Europa zelf in diskrediet gebracht. Je hoort steeds meer mensen zich hardop afvragen of ze wel een “Europa” willen. Maar het zou verkeerd zijn om Europa te reduceren tot de euro of tot een monetaire ruimte. En het zou ook verkeerd zijn om te doen alsof Europa een keuze is. Iets dat we kunnen willen of niet. Dat klopt niet. We *zijn* Europa. Dat hebben we niet voor het kiezen. We zijn allen kinderen van de Europese cultuur. De nalatenschap van Goethe en Voltaire, van Dante en Kafka, van de Vlaamse primitieven en Rembrandt dragen we allemaal met ons mee. De betekenis en invloed daarvan heeft Europa mede gemaakt tot wat Europa vandaag is. En ons gemaakt tot wie we vandaag zijn. Als we ons van Europa afkeren, keren we ons van onze eigen wortels af. Dan keren we onszelf de rug toe.

Opdat dit Europa de thuishaven van de democratie blijft, moet er minder angst gecultiveerd worden. Het is geen toeval dat de toegenomen angst en het wantrouwen zich vertalen in een afkeer van de democratische vrijheden, met ook veelal een nationalistische, anti-Europese inslag. Een afkeer van de vrijheid, is ook een afkeer van Europa. Eurosceptische politici cultiveren soms meer toekomstpessimisme en angst dan wenselijk is. De angst dat Europa onze eigenheid zal aantasten. De angst dat Brussel – dat bureaucratische monster – onze politieke soevereiniteit zal oppeuzelen. En hun antwoord is dan veelal een rechtse, sterke, nationalistische staat, waar de democratische vrijheid uiteindelijk het onderspit delft. Het duidelijkst zie je dat nu in Hongarije gebeuren. Maar ook in andere landen dreigt dat gevaar. De tijden zijn moeilijk, de uitdagingen groot. Laat ons dus niet passief of onverschillig toekijken hoe de twijfel en de angst groeien. Het gevoel van onmacht en het ressentiment. Het kwaad kan immers pas de overhand krijgen als mensen te goeder trouw onverschillig staan toe te kijken. Als ze weigeren een standpunt in te nemen, hoewel ook dat een standpunt is. Het standpunt van de onverschilligheid. Het standpunt van de gewillige blindheid.

Iedereen die om de vrijheid geeft, zou dat standpunt moeten afwijzen en stelling nemen. Stelling nemen tegen maatregelen en meningen die haatdragend, stigmatiserend en verontrustend zijn. De retoriek van de angst en de uitsluiting van weerwoord dienen. We hebben geen behoefte aan zo'n retoriek van gebalde vuisten. Wel aan een retoriek van de uitgereikte hand. We moeten met elkaar vrij zijn. Niet ten koste van elkaar. Immers, of het nu gaat over persoonlijke of politieke vrijheid; vrijheid is altijd iets wat je samen veroverd.

Bibliografie

H.M. Enzensberger, *De radicale verliezer: over de psychologie van de zelfmoordterrorist*. Amsterdam, Cossee, 2006.

A. Gescinska, *De verovering van de vrijheid. Van luie mensen, de dingen die voorbijgaan*. Rotterdam, Lemniscaat, 2011.

J. Isarin, *Het kwaad en de gedachteloosheid: een beschouwing over de holocaust*, Baarn, Ambo, 1994.

H. Keilson, *Daar staat mijn huis*, Amsterdam, Vangennep, 2011.

L. Kolakowski, *Wilt u achteruit naar voren gaan! Essays van een conservatief-liberaal-socialist*, Kampen, Klement/Pelckmans, 2007.

M. Nussbaum, *Niet voor de winst: waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Amsterdam, Ambo, 2011.

R. Paxton, *De anatomie van het fascisme*, Amsterdam, Bert Bakker, 2005.

M. Scheler, *Vom Umsturz der Werte*, Bern, Francke Verlag, 1955.

M. Scheler, *Schriften zur Soziologie und Weltanschauungslehre*, Bern/München, Francke Verlag, 1963.

B. Skarga, Człowiek to nie jest piękne zwierze, Kraków, Znak, 2007.